

تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^{*۱}

۱- استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، استان فارس

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۶/۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۰/۴)

چکیده:

شکل از جمله ویژگی‌های ظاهری مهرهای اسلامی محسوب می‌شود. این ویژگی یکی از وجوه مشترک میان حوزه‌های مختلف مهرشناسی نیز هست، اما مهم‌ترین تعریف آن را می‌توان چارچوب محیط اثر مهرها بر اسناد و مکتوبات دانست که در واقع از شکل صفحه‌ی هر مهر حاصل می‌شود. شکل یکی از نشانه‌های اعتبار دیوانی مهرها در اسناد بوده است و لاقلاً انتخاب آن در مهرهای رسمی پیرو قواعد مشخصی انجام می‌پذیرفته است. در مقاله‌ی پیش رو جایگاه شکل در نام‌گذاری و گونه‌شناسی مهرهای اسلامی، همین‌طور سیر تحول آن در مهرهای متأخر اسلامی بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و شیوه‌تاریخی-توصیفی بررسی خواهد شد. نتیجه‌ی این تحقیق نشان خواهد داد که هرچند شکل مهرهای متأخر اسلامی در دوران مختلف از یکدیگر متفاوت شده است، تنوع اشکال مهرهای رسمی و دیوانی را می‌توان در اشکال پایه‌ی هندسی محدود و توجیه کرد. بر این اساس، شکل غالب مهرهای حکام و رجال ایلخانی تا جلایری چهارگوش و چندگوش، مهرهای تیموری و ترکمانان دایره، و مهر صفویان مربع و مدور همراه با زائده‌هایی، که تاج یا کلاهک نامیده می‌شود، بوده است. شکل مهرهای رسمی پس از این دوران تا پایان قاجار نیز یک تغییر عمده داشته است و آن ترجیح شکل مربع به جای دایره بوده است. محدودیت اشکال پایه در مهرهای رسمی و حکومتی از یک‌سو به معذورات دیوانی در تهیه‌ی مهرهای رسمی باز می‌گردد و از دیگر سو به تحولات خط و ترکیب در تحریر این مهرها مربوط می‌شود.

واژه‌های کلیدی:

مهرشناسی، مهرهای اسلامی، شکل مهرها، نام‌گذاری مهرها، ایلخانان-قاجاریان

مقدمه:

تعریف و تعیین دقیق اجزای ظاهری مهرها کاری نسبتاً دشوار است. چون از طرفی این اجزا جزو سرشت و ساختار فیزیکی هر مهر به حساب می‌آیند و در اصل یک مهر ظاهرند و مقدم بر همه در مهرکنی و حکاکی مصداق می‌یابند؛ از طرفی هویت اجزای ظاهری اثر مهرها از اصلشان به کلی مستقل است. شاید یکی از علل اشتراک خصوصیات ظاهری مهرها در حوزه‌های مختلف مهرشناسی نیز ناشی از عدم تشخیص و تفکیک این مسئله از هم باشد. مثلاً جنس و شکل و اندازه و تزئینات خصوصیات ظاهری اصل مهرها محسوب می‌شوند و تمامیت شی گون مهرها را در بر می‌گیرند؛ و این در حالی است که در اثر همین مهرها جنسیت مهر هیچ مصداقی ندارد و دیگر اجزا هم صرفاً از اثر بخشی از اصل مهرها - که همان شکل و اندازه و تزئینات صفحه‌ اثرگذار است - حاصل می‌شود. با این حساب، مثلاً اگر رویکرد ما از اصل مهرها به اثر آنها بر اسناد و مکاتبات تغییر کند، تعریف اجزای ظاهری مهرها نیز به کلی متفاوت می‌شود.

شکل مهم‌ترین خصوصیت ظاهری در هر مهر به شمار می‌آید. این خصوصیت از جمله وجوه مشترک و مورد توافق محققان در روش‌شناسی مطالعات مهرهای اسلامی در اسناد و مکتوبات نیز هست و غالباً در فهرست‌نویسی اطلاعات مستخرج از مهرها دنبال شده است. همین‌طور تعیین مصداق‌های هنری و ترکیب‌بندی خط در صفحه‌ مهر نیز بدان وابسته است؛ بدین معنا که حدود و حریم هر ترکیب از روی شکل ظاهری صفحه‌ مهر و البته ابعاد آن مشخص می‌شود.

مقصود از نوشتن این مقاله بررسی دو مسئله مهم در شناخت اشکال مهرهای متأخر اسلامی در ایران است: اول توجیه مفهوم شکل و نقش آن در نام‌گذاری و گونه‌شناسی مهرهای اسلامی؛ دوم بررسی سیر تحول این شکل‌ها و توجیه آنها در تعیین اصالت و اعتبار مهرهای اسلامی در دستگاه اداری و دیوانی. منظور از دوران متأخر اسلامی نیز فاصله تاریخی میان حکومت ایلخانان مغول تا پایان قاجاریه است. در این دوران عمدتاً از مهرهای جوهری استفاده می‌شده است. همچنین جامعه آماری تحقیق حاضر بر مبنای مطالعه اثر مهر رجال و حکام در اسناد و مکاتبات این دوران تاریخی فراهم گردیده است. بالطبع شکل مهرهای خاص مانند برخی مهرهای مشاغل و انواع مهرهای طلسم و حرز و مهرهای تزئینی از این مجموعه مستثنا خواهد بود. این تحقیق بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و با روش تاریخی - توصیفی انجام شده است.

پیشینه و روش تحقیق:

در روش‌شناسی مطالعات اسناد دوره اسلامی از شکل به عنوان یکی از اجزای اصلی در فهرست‌نویسی مشخصات مهرهای روی اسناد یاد شده است؛ مثلاً رضا فراستی که به تحلیل «اضافات،

خط، علائم و نوشته‌های چاپی» فرمان‌ها و رقم‌های شاهان و شاهزادگان قاجاری پرداخته است «محل مهر»، «شکل مهر»، «اجزای مهر»، و «رنگ جوهر مهر» را خصوصیات شایان ذکر مهرها در اسناد شمرده است (فراستی، ۱۳۷۸: ۲۸۲-۲۸۱) یا در کاتالوگ نمایشگاه قباله‌های ازدواج قاجاری - که نوعی از اسناد شرعی محسوب می‌شوند «شکل و اندازه مهرها» به عنوان یکی از مشخصات چهارگانه مهرها دیده و بررسی شده است (29-Zekrgoo, 2001:25)

معمولاً در تحقیقات مهرشناسی متأخر اسلامی از شکل مهرها یاد می‌شود. این موضوع به‌ویژه در منابعی که قصد معرفی مهرهای رجال و اعیان و حکام یا سایر طبقات اجتماعی را دارند بسیار بارز است. به‌طوری که در غالب آنها ضمن بیان متن و تاریخ و اندازه مهرها از شکل آنها نیز سخن رفته است (مثلاً نک: قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۳۴۷-۴۱۰؛ کریم‌زاده تپریزی، ۱۳۸۵: ۱۳۹۰، جدی، ۱۳۹۰). شکل مهرها در منابعی که صرفاً تصویر مهرها را نشان می‌دهند نیز فی‌نفسه روشن و معلوم است (مثلاً نک: شهرستانی، ۱۳۸۱؛ اشکوری، ۱۳۸۶ P148-53 Rabino, 1951). در پایان‌نامه‌هایی که به‌طور خاص وجوه زیبایی‌شناسانه و هنری مهرهای اسلامی را بررسی کرده‌اند نیز از خصوصیات شکلی مهرها سخن رفته است (مثلاً نک: پاشایی، ۱۳۸۸؛ نظرزاده، ۱۳۹۰). با این همه، تحلیل و بررسی تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی به‌ندرت در این‌گونه تحقیقات دنبال شده است. البته از این میان، مباحث هربرت بوسه درباره شکل مهرهای حکام قویونلو و صفوی شایان توجه به نظر می‌رسد، (نک: بوسه، ۱۳۶۷: ۹۵-۷۸).

مفهوم شکل در مهرهای متأخر اسلامی

شکل مهم‌ترین خصوصیت ظاهری هر مهر محسوب می‌شود و اطلاق آن به‌جای نام مهر در تحقیقات مهرشناسی متأخر بسیار متداول است. نام‌گذاری مهرها بر پایه شکل مهرها در این تحقیقات از جمله مصداق‌های عینی اختلاط مفاهیم اجزای ظاهری مهرها در جنبه‌های مختلف مهرشناسی است. مثلاً باستان‌شناسان بخشی از مهرهای پیش از اسلام ایران و بین‌النهرین را «مخروطی»، «استوانه‌ای»، «لوله‌ای»، «دکمه‌ای» یا «گنبدی» می‌نامند و این نام‌ها مأخوذ از اشکال ظاهری اصل مهرها بوده است و این در حالی است که غالب این مهرها اثری مدور یا مستطیل شکل از خود به جای می‌گذارند. حتی هرگاه این محققان به گل مهره‌ها استناد کرده‌اند و خواسته‌اند شکل مهر آنها را توضیح دهند باز از همین اصطلاحات استفاده شده است. با این همه سابقاً شکل ظاهری مهر و شیوه تراش سطح رویین آن از هم تمیز داده می‌شده است؛ مثلاً در اوصاف نگین منقش خزانه سلطان علاءالدین آمده است «شکل آن مربع و روی ممسوح» بود (خواججه نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸: ۹۳).

اما ظاهراً ویژگی‌های مهرهای جوهری به یک دستی ملاحظاتی تاریخی و تحقیقی در اشکال مهرهای متأخر اسلامی کمک شایانی کرده است. مطابق این دیدگاه شکل مهر همان شکل صفحه روی مهر است و چارچوب محیطی اثر مهرها - که از شکل صفحه هر مهر حاصل می‌شود - معرف آن است. اگر نامیدن مهرها نیز بر مبنای شکل آنها صورت پذیرد، از شکل صفحه مهر گرفته می‌شود و اطلاق آن صرفاً بر شکل اثر مهر در اسناد و مکتوبات خواهد بود. شکل مهرهای متأخر اسلامی با تعریف مذکور یکی از نشانه‌های اعتبار دیوانی مهرها در اسناد به‌شمار می‌رود و دست‌کم انتخاب آن در مهرهای رسمی پیرو قواعد مشخصی انجام می‌پذیرفته است.

طبق روایت رشیدالدین فضل‌الله همدانی، توجیه امیرنوروز برای تغییر شکل تمغای غازان خان «تبدیل و تغییر صورت» بوده است (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۸: ۹۶). این عبارت گویای اهمیت شکل در اعتبار دیوانی مهرهاست. از همین روست که در بیاضی صفوی نیز مرتباً از شکل مهرهای صفوی ضمن عبارت سجع و محل نقش مهر در سند و غیره یاد شده است (بیاضی صفوی، ۱۳۸۷: ۷۴-۷۳) یا اینکه در فهرست مهرهای دیوانی شاه سلیمان از شکل و تغییرات آن نسبت به سابق سخن به میان آمده است (منشآت خطی، ش ۳۴۵۵: ۳۴۹ و ۳۵۲؛ منشآت سلیمانی، ۱۳۸۸: ۳۸-۳۷).

رشیدالدین عنوان «مربع» و «مدور» را برای شکل مهرهای زمان خود به کار برده است. این عناوین برای مهرهای سلاطین صفوی نیز به کار رفته و مشخصاً اصطلاحی چون «محرابی» نیز بدان افزوده شده است. اما دیگران اصطلاحاتی چون گلابی، اشکی و صنوبری و غیره را نیز برای شکل‌شناسی مهرهای اسلامی باب کرده‌اند. ظاهراً انتخاب این نام‌ها از الگویی مشابه پیروی می‌کند، اما حکیمه امیری در تحلیل خود از مهرهای شاه سلیمان بر اساس نسخه‌ای از منشآت عهد صفوی در مجلس گفته است که شکل مهرهای صفوی اصطلاحاتی مخصوص خود داشته است و عناوین محققان بر اشکال این مهرها همه دل به خواهی و حتی اشتباه است (امیری، ۱۳۸۲: ۱۰).

با این حال و به رغم اهمیت شکل در اعتبار دیوانی مهرها و بحث آن در منشآت دیوانی، به نظر می‌رسد از همان ابتدا تشبیه صور ظاهری مهرها به مصطلح شدن برخی نام‌ها برای معرفی شکل آنها شده است و طبیعتاً این موضوع از سلیقه و تشخیص‌های شخصی متأثر بوده است. برای اثبات این موضوع کافی است توضیح اشکال مهرهای سلاطین صفوی در مهرنامه شاه سلیمان را با نسخه‌های مشابه و مختصر موجود از آن مقایسه کنیم؛ مثلاً شکل مهرهای حکام صفوی در فهرست مختصر منشآت شماره ۶۲۹۳ کتابخانه ملک یا یکی از رساله‌های موجود در منشآت شماره ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس با عناوین «مربع»،

تصویر ۱- دو مهر از شاه سلیمان صفوی با اشکال پایه مدور و مربع همراه با تاج تزئینی. ظاهراً شکل هر دوی این مهرها و نمونه‌های مشابه آنها در دیوان خانه صفوی به «محرابی» موسوم بوده است. ثلث و نستعلیق. عبارت روی مهر مدور: «حسبی الله، جانب هر که با علی نه نکوست، هر که کو باشد من ندارم دوست، هر که چون خاک نیست بر در او، گر فرشته است خاک بر سر او، بنده شاه دین سلیمان است، ۱۰۷۸ (ق)»
عبارت روی مهر مربع: «بسم الله، بنده شاه ولایت سلیمان، ۱۰۷۷ (ق)».
نک: PI51,48, 1951: Rabino؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۶۹-۳۶۸؛ کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۸۵: ۸۹-۸۸.

«مدور»، و «محرابی» مشخص شده است؛ در حالی که همین مهرها در رساله دیگر منشآت اخیر کتابخانه مجلس - که امیری بدان استناد کرده - «مربع»، «مربع طولانی»، «مدور»، «مدور طولانی»، «محرابی»، و «بادامی» آمده است (منشآت خطی، ش ۳۴۵۵: ۳۴۹ و ۳۵۲؛ منشآت خطی، ش ۶۲۹۳: ۳۵-۳۲؛ همچنین نک: قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۲۳۴-۲۳۳؛ امیری، ۱۳۸۲: ۱۳-۵).

با استناد به نسخه‌های مشابه منشآت صفوی، دست‌کم شکل پنج مهر دادوستد، نشان، شرف نفاذ، ابداعی جلوس ثانی و کوچک شاه سلیمان محرابی بوده است. اثر برخی از این مهرها بر روی فرامین صفوی موجود است و مقایسه آنها نشان می‌دهد که لزوماً شبیه یکدیگر نیستند (تصویر ۱). شکل پایه این مهرها مربع و مدور است و تاج تزئینی سر آنها بارزترین شباهت شکلی و وجه مشترک میان این مهرهاست.

«محراب» در زبان فارسی معانی مختلفی دارد که صدر و سر و رأس از جمله آنهاست. به نظر می‌رسد اطلاق عنوان «محرابی» به این دست از مهرهای سلاطین صفوی مترادف با معنای اخیر و متناسب با شکل تاج متداول روی آنها صورت پذیرفته است و در واقع، شکل این مهرها «مدور محرابدار» و «مربع محرابدار» بوده است. جالب این است که در فهرست توصیفی مهرهای دیوانی شاه سلیمان صفوی نیز در توضیح تغییر شکل مهر کوچک او از «بادامی» به «مربع به محرابی» یاد شده است (منشآت، نسخه خطی، شماره ۳۴۵۵: ۳۴۹). در هر صورت، همین شکل‌ها در مهرهای دوره قاجار به چهارگوش تاج‌دار و گلابی نیز موسوم شده

تصویر ۲- نمونه‌ای از مهرهای به اصطلاح لوتوسی شکل مالایی از قرن سیزدهم هجری قمری

است (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۱۹ و ۳۶۲) و این نکته بازگویای نوعی سلیقه در نام گذاری اشکال مهرهای متأخر اسلامی است.

با این حساب اگر در تحقیقات معاصر عناوینی تازه به مهرها (در واقع شکل صفحه مهرها) داده می‌شود جای ایراد نیست و ناشی از فقدان اطلاعات مکفی در این باره است. اما مسئله آن است که گاه‌گاه تلاش می‌شود سابقه‌ای برای شکل مهرهای اسلامی به‌دست آید و این سابقه در جایی غیر از سیر منطقی تطور و تحول مهرهای اسلامی جستجو می‌شود؛ مثلاً آنابل گالپ در بروشور نمایشگاه مهرهای اسلامی موزه و کتابخانه بریتانیا از شکل مهرهای اسلامی مالایایی به «لوتوس» تعبیر کرده و منشأ آن را از مذاهب هندو و بودایی آن سرزمین، پیش از ظهور و گسترش اسلام در آسیای جنوبی، دانسته است (Gallop and Porter, 2010: 8). همان‌طور که می‌دانیم و مشهور است، استفاده نمادین از نقش لوتوس در فرهنگ‌ها و مذاهب شرقی بسیار فراگیر بوده و در اسلام نیز وارد شده است؛ پس ظاهراً استدلال گالپ در شکل‌شناسی مهرهای اسلامی آسیای جنوبی درست می‌نماید. با این حال، جای این سؤال باقی است که چرا چنین تأثیری در مهرهای اسلامی هند، سرزمین مادر این مذاهب، روی نداده است؟

مطابق نمونه‌ها، مهرهای به اصطلاح لوتوسی شکل مالایایی اقسامی مختلف دارند و به شکل گل‌برگ‌های تزئینی چندپَر می‌مانند. گل‌برگ‌های این مهرها ممکن است از چهار تا شانزده پَر داشته باشند، اما قاب نوشته و مهرنویسی شده همه آنها مدور است؛ حتی با ایجاد مرزهای خطی معمولاً قاب مدور از گل‌برگ‌های تزئینی جدا شده است، (تصویر ۲). دایره شکل رایج مهرهای مغولی هند و اکناف است و این مهرها از بسیاری جهات، من جمله خصوصیات ظاهری، متأثر از مهرهای متأخر اسلامی ایران لااقل از قرون نهم و دهم هجری است. با این حساب استناد گالپ برای سابقه شکل مهرهای اسلامی مالایایی - که بر اساس نمونه‌های ارائه شده قدمت چندانی هم ندارند و غالباً معاصر هستند - معتبر نیست.

مشابه این گفتار درباره ریشه و سابقه شکل مهرهای محرابی نیز مطرح شده است و با عطف توجه به ملاحظات و تمایلات مذهبی صفویان، محراب مساجد اسلامی مصداق عینی آن تصور شده است. دخیل بودن سابقه مذهبی در تشکیل مهرهایی که سجعتشان خود بارزترین شعار مذهبی است، چندان دور از نظر نیست. با این حال همان‌طور که پیش‌تر نیز گفتیم دبیران صفوی عنوان «محرابی» را، غیر از مهرهای چهارگوش تاجدار، برای شکل مهرهای مدور تاجدار همان دوران و همان شاهان نیز به کار می‌بردند و فرقی میان آنها نمی‌گذاشتند، بدون آن‌که شکل اخیر به محراب مساجد اسلامی شبیه باشد.

سیر تحول شکل مهرهای متأخر اسلامی

طبق روایت رشیدالدین فضل‌الله همدانی در تاریخ مبارک‌غازانی، امیرنوروز به غازان خان پیشنهاد کرده بود که شکل مربع تمغای ایلخان مغول مدور شود، چون دایره افضل‌الاشکال است (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۸: ۹۶). اما گویی افضل‌الاشکال مهرهای اسلامی در آن دوران همچنان مربع

تصویر ۳- بخشی از یک سند مغولی درباره خراج دانستن یک روستا از املاک خاصه دولتی (اینجو) با دو تمغای چهارگوش. احتمالاً هر دوی این مهرها متعلق به امیر چوپان بوده است. تاریخ سند ۷۲۶ق. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (بخش اسناد)، مجموعه خصوصی (خاندان حکمت) شماره ۲۵۰/هدایی
نک: شهرستانی، ۱۳۸۱: ۱۸-۱۷؛ شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۳: ۱۱۸-۱۱۱.

تصویر ۴- الف. مهر کتابخانه شاهرخ میرزا بر نسخه خطی دیوان لطف الله نیشابوری، قرن نهم.

عبارت روی مهر: «من کتب خزانه السلطان الاعظم شاهرخ بهادر».

ب. اثر مهر مدور پیربوداق، فرزند جهانشاه قراقویونلو، قرن نهم هجری.

عبارت روی مهر: «ن الله یامر بالعدل والاحسان، پیربوداغ بن جهانشاه بن یوسف نویان».

ج. مهر شاه اسماعیل صفوی، قرن دهم هجری.

عبارت روی مهر: «بود مهر علی و آل او چون جان مرا در بر، غلام شاه مردانست

اسمعیل بن حیدر، ۹۱۷ (ق)».

نک: جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۲۶؛ سودآور، ۱۳۸۰: ۱۲۹؛ Rabino, 1951: PI51,48

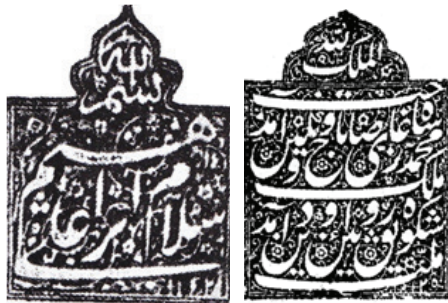
کریم زاده تبریزی، ۱۳۸۵: ۸.

تصویر ۵- مهر شاه سلیمان صفوی.

عبارت روی مهر: «بنده شاه دین سلیمان است، ۱۰۷۷ (ق)».

نک: Rabino, 1951: PI51,48؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۴۶۸؛ کریم زاده تبریزی، ۱۳۸۵: ۸۸.

تصویر ۶- مهرهای چهارگوش تاج دار ابراهیم شاه افشار، محمدشاه قاجار، و رضانشاه پهلوی

عبارت روی مهرها: الف: «بسم الله، سلام علی ابراهیم، ۱۱۶۲ (ق)».

ب: «الملک لله، محمدشاه غازی صاحب تاج و نگین آمد، شکوه ملک و ملت رونق

آیین و دین آمد، ۱۲۵۰ (ق)».

نک: Rabino, 1951: PI50-51؛ قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۳۸۲، ۴۱۰؛ کریم زاده

تبریزی، ۱۳۸۵: ۱۶۴، ۲۳۶، ۴۲۶.

باقی ماند و تا چندی بعد نیز تغییری جدی نکرد^۱. شاهد این ادعا مهرهای موجود از غازان و الجایتو و ابوسعید و امیرچوپان و غیره است (تصویر ۳).

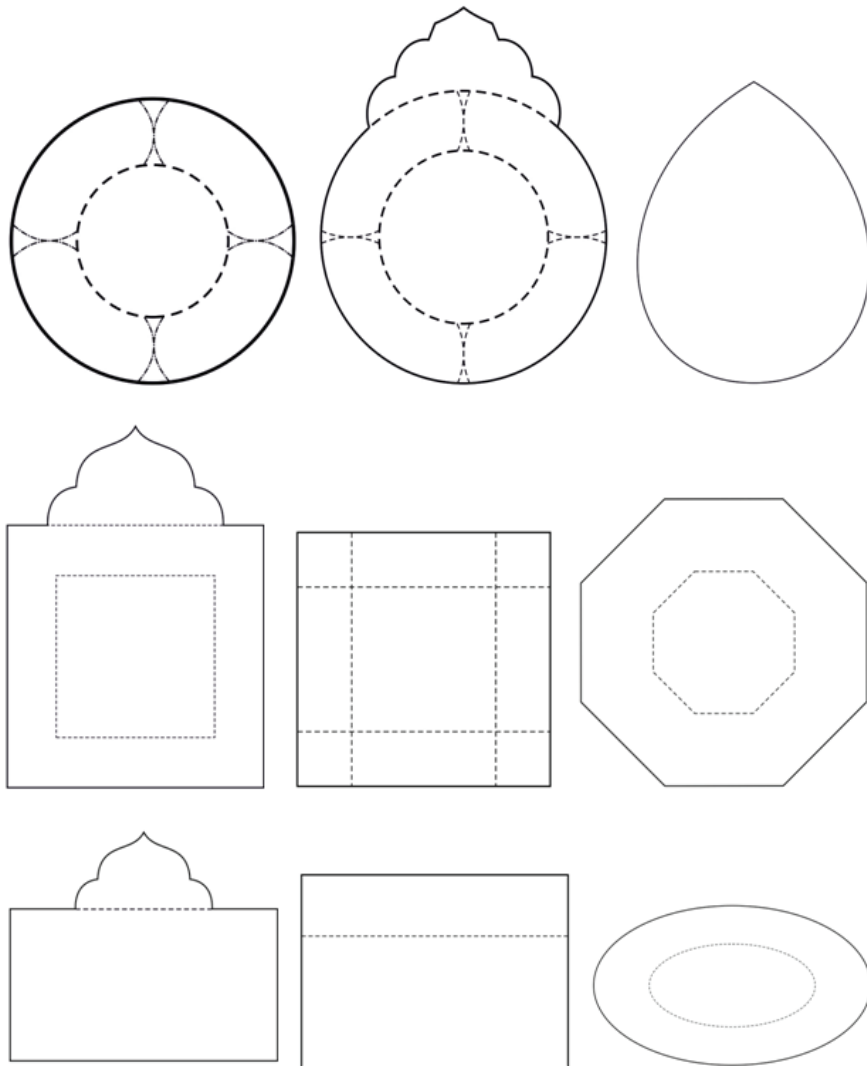
در اسناد مغولی بقعه شیخ صفی اثر چند مهر مدور یا شبه مدور دیده می شود. احتمالاً نمونه های مشابهی از این مهرها نیز باشد یا این که بعدها به دست آید. با این حال به نظر نمی رسد تغییر عمده ای در اشکال مهرهای مغولی تا جلایری رخ داده باشد. اگر تغییری هم بوده است به مستطیل های بلند و باریک یا دیگر اشکال زاویه مند مانند شش و هشت گوش بیشتر متمایل گشته است. در واقع هرچند گزارش رشیدالدین، اظهار نظری رسمی نسبت به تغییر شکل مهر در دستگاه دیوانی ایلخانان مغول به حساب می آید، حقیقت این است که تغییر شکل مهرهای اسلامی از مربع به مدور در اواخر قرن هشتم اتفاق افتاده و به ویژه در دوران تیموری رسمیت یافته است.

این شکل در مهرهای تیموری آن قدر فراگیر است که می توان دایره را شکل اصلی و رسمی مهرهای تیموری دانست. مهر حکام آق قویونلو و قراقویونلو - تا آنجا که در دست است - نیز مدور است و تا دوران صفوی همچنان از دایره برای ساخت مهرهای اسلامی در ایران استفاده شده است (تصویر ۴). اما از سده دهم در شکل رسمی مهرهای حکام و رجال ایران دو تغییر عمده رخ داده است: اول افزودن زوائد تزئینی مانند کنگره ای کردن بدنه یا گذاشتن تاج روی سر مهرها؛ دوم رجوع به مربع و استفاده تدریجی اشکال چهارگوش در مهرها.

در واقع شکلی که در مهرهای مغولی زمزمه های تغییرش بود و عملاً در سراسر قرن نهم منسوخ شد، بار دیگر در دوران صفوی تجدید حیات یافت و تدریجاً جای رفته خود را بازپس گرفت؛ تا آنجا که از این پس یکی از اشکال پایه برای مهرهای این دوران به شمار می رفت و تا پایان دوران قاجار نیز استفاده از آن همچنان متداول بود. اما سیر اصلی تحولات شکلی مهر از صفویه تا قاجار مربوط به مهرهای مدور است. در این تحول تدریجی، مهرهای دایره ای شکل عصر صفوی به بیضی تغییر کرده است؛ آن طور که مهرهای اقسام طبقات اجتماعی اواخر صفوی تا پایان قاجار معمولاً بیضی یا چهارگوش است.

محیط کنگره ای بدنه یا تاج روی سر مهرهای قویونلو و صفوی همان طور که جلوه ای تزئینی از تغییرات شکلی مهرهای اسلامی را نشان می دهد، نشانه ای از آغاز تفنن در گزینش شکل مهرهای رسمی حکام این دوران نیز هست. در فهرست مفصل مهرهای شاه سلیمان نیز از مهرهایی با شکل «محرابی کنگره ای» و «بادامی» تعبیر شده است، و مثال ملموس این تغییر و تفنن را می توان در مهرهای همو و خلف او شاه سلطان حسین مشاهده کرد (تصویر ۵).

موضوع تفنن و تنوع در شکل مهرهای طبقات عامه امری

تصویر ۷- نمونه‌ای چند از شکل‌های متداول در مهرهای متأخر اسلامی. (طرح از نگارنده)

شکل را نداشته‌اند و از قضا کنگره یا تاج سر این مهرها با مفاهیم ملوکانه و تاج و تخت شاهنشاهی اسلامی متناسب می‌نموده است. همین نکته در مهرهای سلطنت پادشاهان افشار، قاجار و حتی پهلوی نیز استمرار پیدا کرده است (تصویر ۶).

تحول شکل در مهرهای صفوی تا قاجار را می‌توان از منظر تحول خط و نوع ترکیب روی این مهرها نیز بررسی کرد. خط نستعلیق برای نخستین بار در مهرهای صفوی استفاده شده است و تدریجاً جای اقلام شبیه ثلث را در ترکیب متداول مهرها گرفته است. ظاهراً نقش آفرینی مجدد اشکال چهارگوش، حتی ترجیح تدریجی مربع و بیضی بر دایره در مهرهای این دوران تا اندازه‌ای

پذیرفتنی است، چون کمتر پایبند ضوابط رسمی و دیوانی است؛ اما در مهرهای رجال و حکام مفهومی دیگر دارد و همچنان معلول اعتبار اسنادی مهرها و پیرو قواعد اداری و دیوانی است. یعنی در میان تعدد مهر و تنوع کارایی آنها تفاوت شکل بارزترین پیام تمیز این مهرها از یکدیگر است و خود ملاکی برای اعتبارشناسی مهرهای سلاطین در پای اسناد و مکاتبات به حساب می‌آید.

اگر به مقدمه این بحث بازگردیم و مهرهای به اصطلاح محرابی صفوی را دوباره بررسی کنیم، خواهیم دید که این اشکال ویژه مهر پادشاهان صفوی بوده است؛ گویی هیچ کس -حتی رجال بلندپایه دربار صفوی- اجازه ساخت و پرداخت مهرهای محرابی

پی‌نوشت:

۱. هریرت بوسه در پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی صراحتاً از شکست و عدم توفیق غازان خان در تغییر شکل مهرهای مربع مغولی سخن گفته است (بوسه، ۷۶۳۱: ۱۸). با این حال به نظر می‌رسد این مسئله ضمن اصلاحات و تحولات تدریجی دستگاه دیوانی ایلخانان مغول قابل توجه باشد.

فهرست منابع:

- اشکوری، محمدصادق (۱۳۸۶)، گنجینه مهرها و اسناد برگرفته از اسناد حسین کاکانی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- افضل الملک، غلامحسین خان ادیب شیرازی (۱۳۶۱)، افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه، تهران: نشر تاریخ ایران.
- امیری، حکیمه (۱۳۸۲)، مهرهای پادشاهان صفویه، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۶۸-۶۹: ۱۳-۵.
- بوسه، هریرت (۱۳۶۷)، پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بیاضی صفوی (آداب نامه نگاری پادشاهان صفوی) (۱۳۸۷)، تصحیح ایرج افشار، نامه بهارستان، ۱۴-۱۳: ۷۴-۲۳.
- پاشایی، ژیلا (۱۳۸۸)، عناصر کلیدی هنرهای تجسمی با مصادیق بصری مهرهای قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصویرسازی، استاد راهنما صداقت جباری، استاد مشاور علی‌رضا نوروزی‌طلب، تهران: دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- جدی، محمدجواد (۱۳۹۰)، مهرهای سلطنتی در مجموعه موزه کاخ گلستان، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۹)، مهر کتابخانه شاهرخ تیموری، نامه بهارستان، ۱۷: ۲۲۸-۲۲۵.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۴۸)، تنسوخ نامه ایلخانی، با مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۸۸)، تاریخ مبارک‌غازانی به اهتمام کارل یان، آبادان: پرسش.
- سودآور، ابوالعلی (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهیدمحمد شمیرانی، تهران: کارنگ.
- شهرستانی، سیدحسن (۱۳۸۱)، جلوه‌های هنر ایرانی بر اسناد ملی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۳)، «بررسی یک پاره‌سند ایلخانی»، نامه بهارستان، ۹-۱۰: ۱۱۱-۱۱۱.
- فراستی، رضا (۱۳۷۸)، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه (اضافات، خط، علائم و نوشته‌های چاپی)»، تاریخ معاصر ایران، ۱۲: ۲۹۶-۲۷۵.
- قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰)، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی-تهران: انجمن آثار ملی.
- کریم زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۸۵)، مهرها، طغراها و فرمانهای پادشاهان ایران، لندن: مؤلف.
- منشآت سلیمانی (۱۳۸۸)، به کوشش: رسول جعفریان، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- منشآت (نسخه خطی)، شماره ۳۴۵۵، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- منشآت (نسخه خطی)، شماره ۶۲۹۳، تهران: کتابخانه ملی ملک.
- نظرزاده، پریسا (۱۳۹۰)، تأثیر و تأثر فرهنگ استفاده از مهر در دوران صفویه و تأثیر آن بر فرهنگ‌های هند و عثمانی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، استاد راهنما: زهره زرشناس، استاد مشاور: عمادالدین شیخ‌الحکمایی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی.

متأثر این خط و ظرایف و قواعد خاص ترکیبی آن در مهرها بوده است. حتی عدم تغییر شکل مربع مهرهای مغولی به دایره را نیز می‌توان با توجه به ویژگی‌های خطوط زاویه‌دار ایغوری و معقلی این مهرها توجیه کرد و سرآغاز استفاده از خط ثلث در مهرهای تیموری را ملاک این تبدیل دانست. این مسئله به‌نوعی تبعیت شکل از خط و ترکیب روی مهرها را نشان می‌دهد، اما نمی‌تواند تنها علت تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی فرض شود.

نتیجه‌گیری:

ظاهراً از روی متون تاریخی و اصطلاحات رایج میان محققان نمی‌توان به قاعده‌ای مشخص در انتخاب نام برای شکل مهرها -که گاه معرف عنوان آنها نیز شده است- رسید. تفاوت مفهوم شکل در اصل یا اثر مهرها و اختلاط این دو در بخشی از مباحث مربوط مهرشناسی، همین‌طور پسندهای سلیقه‌ای برای انتخاب نام و نشان و شکل مهرها از جمله علل اصلی این مسئله بوده است. اما درباره مهرهای جوهری که در دوران متأخر اسلامی از ایلخانان مغول در ایران شایع شده است، شکل مهر به‌منزله شکل صفحه روی مهر است که بازتاب آن در اثر مهر به طور کامل نمایان خواهد بود. مطابق این تعریف، ما شکل پایه مهرهای حکام و رجال ایلخانی تا جلایری را بیشتر چهارگوش و چندگوش، مهرهای تیموری و قویونلوها را دایره، و مهر صفویان را مربع و مدور همراه با زانده‌هایی، که تاج یا کلاهک نامیده می‌شود، می‌شناسیم. از دوره صفویه اشکال تفننی نیز گاه‌گاه در میان مهرهای رسمی و دیوانی دیده شده است. شکل مهرهای رسمی پس از این دوران تا پایان قاجار نیز یک تغییر عمده داشته است و آن ترجیح شکل مربع به‌جای دایره بوده است.

غیر از علل متعارف دیوانی و اسنادی که ممکن است در تغییر شکل مهرها در دوران مختلف در نظر گرفته شود، تحول خط و به‌تبع آن ترکیب در مهرها نیز بر تحول شکل مهرهای متأخر اسلامی مؤثر واقع شده است. عموماً خط پیرامونی صفحه مهرها ملاک شناختن و نامیدن شکل مهرها بوده است. این اشکال ظاهراً متنوع هستند، با این حال شکل حقیقی مهرها می‌تواند از محیط پایه ترکیب روی آنها شناخته شود. با این حساب می‌توان قاعده کلی نظام شکلی مهرهای متأخر اسلامی را در اشکال پایه هندسی تعریف و توجیه کرد.

-Gallop, Annabel and Porter, Venetia(2010), Lasting Impressions(Seals from the Islamic world), London: A travelling photographic exhibition from the British Museum and British Library.

-Rabino, Hyacinth Louis(1951), Album of coins, medals, and seals of the shahs of Iran(1500-1948), Oxford: C. Batey.